

КРУМОВЦИ, ИМПЕРАТОРИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

В настоящото изследване се прави анализ на военнополитическата обстановка и отношенията между Византия и България след драматичната за василевса Никифор I Геник (802-811) битка, вероятно, във Върбишкия проход, през 811 г. Изходът от тази война е белязал нов етап в съперничеството между двете съизмерими на Балканския полуостров по територия, население и военен потенциал държави. Българският владетел кан Крум (796-814) е имал самочувствието на император и в мирния договор след съкрушителната за врага му победа е наложил признание на своето императорско величие, което на дело дава на държавата му статут на империя.

1.0. Българската държава и Крум

Без да е много категорична, българската историография е възприела, че за наследник на кан Кардам на престола в Плиска е бил поставен вождът на българско племе, обитавало до тогава земите на Панония.

Историческа наука ползва податки, които свидетелстват, че племето, водено от Крум, е имало съюзнически отношения с авари и хуни и вероятно, заедно с тях, е извършвало нашествия в Средноевропейските страни, а може би и още по-на запад.

Имам основания да мисля, че близостта на Крум и неговите българи с авари и хуни и общите им западни военни кампании, са дали на пълководеца възможност за контакти с един свят, наследил цивилизационните достижения на Римската империя. Може да се предполага, че Крум е донесъл и наложил редица модерни повеи на западната римска цивилизация в България, което го поставя на пиедестала на владетел с епохално мислене.

Близостта на българското племе на Крум с аварите, се разкрива в анализите, останали от Българската държава на Волга, в които се чете: „...на трона бил поставен Азан Токту (българският кан Токту 766-767 – бел.моя С.Д.), син на Кермек и дъщерята на аварския каган от рода Магунти” (19, с.19). Малко по-горе роднинските отношения на Крум са изяснени от Иво Андровски въз основа на споменатия източник в следната родствена последователност: кан Севар от рода Дуло е баща на кан Кермек, а той от своя страна е баща на кан Кардам и кан Азан Токту. Кан Крум пък е син на кан Токту (19,с.18,19), т.е. Кардам е чичо на Крум. Последното е изключително важно за нашия разказ, като се има предвид, че източната титла каган е с императорски ранг на владетелско достойнство. Това обстоятелство е създавало у българския владетел самочувствие на пряк наследник както на господаря на Старата Велика България Кубрат, така и на императорското достолепие на аварския владетел.

Гледам на Крум като на родоначалник на династия, защото с неговото възшествие на българския трон се поставят в ход крупни промени в живота на държавата, които запазват тенденцията си през времето на всички Крумовци – членове на една фамилия, с чието управление може да се гордее всяка цивилизация. Това се доказва от поведението и постиженията на самия

Крум и на преките му потомци. Родоначалникът усъвършенства държавата си, като ѝ дава ново законодателство и модерна армия, разширява територията ѝ до съизмеримост с тази на Византия, западно от Босфора, завоюва имперските титули **цесър** и предназначения за гръцки текстове **АРХОН**, предначертава основните задачи на бъдещото държавно управление: изграждане на единна нация чрез един език, една вяра, една писменост, една централна власт и равноправие на всички поданици; Омуртаг сключва мирни договори с Византия и извършва мащабно строителство в държавата, възвестява нейните достойнства и значимостта на оказваната няколкократно от България военна помощ на ромеите чрез Мадарския мемориален комплекс¹; Персиан завладява нови земи на юг и югозапад; братовчедите на цесаря Борис Константин Философ и Методий осъществяват целите на тяхната Завяра и изграждат модерен български език и писменост и създават предпоставките за присъединяването на България към християнската общност в Европа; Симеон надгражда културните основи на кирило-методиевското дело и дава съдържание на Златния век на българската култура като поощрява развитието на писмовността до уникални висоти; Петър прави опит да стабилизира в мир с Византия достиженията на предхождащите го Крумовци. Тази последователност не е случайна, тя е реализация на заветите на най-великия български държавник цесарят Крум.

Нашата историография е установила, че канът и цесър Крум е заел българския престол през 802 г. Йордан Вълчев, обаче, твърди, че Крум е имал прозвище Каран, което е друго име на първата година от дванадесетгодишния циклов български календар Сомор(Мишка). Асирийските и българските владетели са прибавяли към личните си имена и животинските имена на годините от Българския дванайсетгодишен циклов календар, през които е било извършвано тяхното възшествие. Често са използвани и синоними на годишните имена като напр. за Мишка – Каран, Сомор, Сурсу, Шишман(20,с.42). В разкритото от мен привързване на същия този календар с християнския в табл.2-3(4, с.29), установявам, че първата календарна година СОМОР може да бъде в разглеждания период една от трите християнски години - 784, 796 и 808. Установено е, че кан Крум напада аварите в довчерашната си родина и вероятно покорява останките от империята през 805 г. Тази податка показва, че възкачването на Крум на българския престол е станало преди 808 г, следователно то е могло да се случи през единствено възможната 796 г. Не съм убеден до колко Й. Вълчев работи правилно с елементите на източния календар на българите, но макар и да се различаваме в някои положения, той сочи без ясна обосновка същата 796 г като година на възшествие на Крум: „Каран е прозвище на Крум, възшествие в 796 г.” (20, с. 42).

---

¹ През 2010 г публикувах в столичен ежеседмичник(14) версия с доказателства, че Мадарския мемориален комплекс е дело на от Бога цесаря Омуртаг. Предстои издаването на монография на тази тема.

Така определената година на възшествие на Крум от Й.Вълчев и потвърдена чрез Българския дванайсетгодишен циклов календар от мен, е в пълно съответствие с историческите събития в Панония. Известно е, че през 795 г войските на краля на франките Карл Велики разгромяват Аварската империя. Дали Крум е повел своето племе преди войната между франките и аварите или е напуснал Панония след военното крушение на довчерашните си съюзници, не е осветено от хрониките, но е в пълно съответствие с направените предположения, съгласно което година след поражението на аварите Крум е приел да оглави България като наследи властта над българите от своя чичо. Ще прибавя и предположението си, че прословутият разговор на Крум с аварите (18,с.30) е бил проведен след тази именно загубена от тях война.

Близко до здравия разум е било високото самочувствие на Крум, наследник на аварския каган и на българския владетелски род Дуло. Тази самоувереност се е подсилвала от успешното му властване на българския престол, по време на което той завладява нови земи и народи.

Колкото и величава и съдбовна за Българската държава да е победата на Крум през 811 г не мисля, че това е върха на неговото национално дело. Не съм първият, който признава Крум като автор и вдъхновител на реализацията на първата българска национална политическа и държавническа доктрина.

Българската историография не е установила времето и механизмите на появяване на титулите на Крумовци **цесър** и **АРХОН**. Съществуват бели петна в обясненията на обстоятелствата, свързани с придобиването и отнемането на допълнението в титуларната българска формула, подобна на византийското „N. ἔμ θεοῦ βασιλῆυς ” (8,с.239) от Бога (избрания, поставения) василевс N. В трудовете на българските изследователи се допуска щото езиково гръкоподобната дума **АРХОН** след като се трансформира писмено в гръцкото длъжностно наименование с неопределено значение ἄρχων, да се превежда, както като титла, така и като титул. Преводите на горните титули в българската книжнина, извършвани от книжовниците на Киевската Рус с княз са целесъобразни доколкото придават на българските владетели Борис и Симеон достойнството на най-висшия сан на техните господари.

2.0. Предизвикателствата на Крум към Византия и войната с Никифор

Въз основа на състоянието на имперския капацитет на България и на военнополитическите условия в тази част на Европа, вероятно българският владетел кан Крум си е позволил да се титулува император чрез титула цесър. Това е направено очевидно с недопустимо за региона и за времето си пренебрежение към решаващата воля на императора на ромеите, от Бога господар на Източната Римска империя. В наказателните военни действия на Никифор I Геник заради българските нахлувания в Долната Охридска земя може да се види и санкция за своеволието на Крум относно присвоения от него ранг. В началния период на войната василевсът завладява, разграбва и опожарява

българската столица Плиска, но при оттеглянето си византийските войски били напълно разгромени от българите в битката на 26 юли 811 г. Цветът на византийската аристокрация е покосен, василевсът е убит, а неговият син и наследник Ставракий е тежко ранен.

3.0. Мирният договор между Крум и Ставракий и завоеванията на българския владетел на масата на преговорите. Как се огласява императорският ранг на една държава?

Победителят във войната, владетелят на българите кан Крум, договаря с новия василевс мира според утвърдената международно-правна традиция, като естествено придобива максимални изгоди за държавата и династията си. Трябва с огромна изненада да отбележа, че българската историография не обсъжда този задължителен за победителя мирен договор с поразената Византия след споменатия вече грандиозен успех на българското оръжие от 26 юли 811 г. Основанията за такава позиция се намират лесно – нямало било писмени данни! Сякаш мегаломанията на ромеи и гърци би допуснала и нищожна следа в летописите си за това чутовно унижение! Като подкрепа на убеждението ми, че е бил сключен мирен договор между Крум и Ставракий ще цитирам пространно Ем.Александров, който пише: „По-ранните договори обикновено се доказват само със съобщенията в историческите извори за съществуването им.... Някои други договори на българите ...., не са достатъчно конкретизирани, но водят до хипотезата за съществуване на утвърдена тяхна практика в подписването на международните договори. Първата българска Дунавска държава сключва 38 международни договора, за които има достатъчно сведения. От тях 23 са с Византия, по 3 с държавата на източните франки (Германия) и Сърбия, 2 с печенегите и по един с франкската държава, Моравия, Хърватия и Киевска Рус.... Второто българско царство сключва 78 международни договора с 24 държави, сред които има договори със запазени текстове... На първо място са договорите за прекратяване на война. Те уреждат само условията за прекратяване на военните действия. Такъв е българо-византийския договор от 773 г между кан Телериг(768-777) и император Константин IV Копроним(741-775), за който изрично се споменава, че е писмен и прекъсва военния конфликт още в начало.... Мирните договори ... уреждат въпроси, свързани с евентуално прекратена война и други мирни клаузи - .... Към тая категория се отнася мирният договор от 681 г между кан Аспарух и император Константин IV Погонат(668-685). Такъв е българо-византийския 30 годишен мирен договор от 814 или 815 г между кан Омуртаг и император Лъв V Арменец(813-820), както и българо-византийския договор за *дълбок мир* от 863 г между кан Борис и император Михаил III (842-867)” (1,с.389).

Година след електронната публикация на настоящия доклад попаднах на източник, в който намерих подкрепа за убеждението ми, че е невъзможно да не е бил сключен мирен договор между България и Византия след разгрома на войските на Никифор през 811 г. Става дума за отбелязаното от съвременни руски историци, че след военното тържество на Крум над

войските на Никифор „греки должни были поити на большие уступки, все земли по обе стороны Балкан отошли к болгарам, кроме части где находился Константинополь, и береговой полосы по Эгейскому морю” (15, с.505), т.е. гърците били длъжни да приемат големи отстъпки, всички земи от двете страни на Балкана минали към българите, освен частите където се намирал Константинопол и бреговата полоса на Егейско море.

Нашата историография обаче сочи, че „...Крум не бързал да се наслади на постигнатите победи” (1, с.203) и направил постъпки за мирен договор пред Михаил I Рангаве (811-813) чак през 812 г но без успех (1, с.204).

Материалните придобивки за България и за нейния владетел са извън интереса на това изследване, което е плод на усилията ми да докажа, че великият Крум е завоювал, в резултат от съкрушителната победа над армията на василевса Никифор I Геник (802-811) на 26 юли 811 г, правото да ползва титула **цесър** със значението император на България, както и езиково гръкоподобния титул **ΑΡΧΟΝ**, предназначен за гръкоезични текстове, който има същото значение. Този успех поставя България сред имперските държави.

Бих искал да изтъкна незачитането на международно признатия след 811 г имперски ранг на Българската държава от съвременните българи, както и да насоча вниманието им към титула на българските владетели цесър вместо цар. Питам се дали българите ще отворят съзнанието и сърцата си за тази от дълго време потуляна истина.

С тези уводни думи аз фактически формулирам хипотезата си, която третира титулатурата на българския владетел Крум след войната с Никифор. В първите каменни надписи на този гигант на българското държавно строителство, той все още се ползва с титула кан. Към този изконен титул Крум е прибавил посочените по-горе два титула, с които установява приемственост както от латинското *с а е с а г* през гръцкото *καίσαρ*, така и **ΑΡΧΟΝ** (2, с. 109-важи за титула **ΑΡΧΟΝ**) от древния гръцки глагол *ἄρχω* (пръв съм, владея, управлявам). Хипотезата е изградена върху известно знание на историческото минало, устроено и укрепено от логика, прозрение и сведения за подобни политически примери. Изложението ми е подредено според естествения порядък на разглежданите събития, а не в каквато последователност са отбелязани в писмените паметници. Така например понятието **ΑΡΧΟΝ** в българските каменни гръкоезични надписи изпреварва цесър като писмено свидетелство, но не може да има съмнение, че ползването на тази езиково гръкоподобна дума е следвало във времето самопрогласяването на Крум с български императорски титул цесър. Този титул на Крумовци е могъл да се прочете и преди глаголическите писмени свидетелства, но византийската идеология не е могла да позволи да се знае за писмеността на българите от преди 870 г.

4.0. Титулт цесър в титулатурата на Крумовци

Тезата ми намира подкрепа и у П. Мутафчиев, който пише: „Титлата „ц а р ъ”, равнозначеща на император, се явила в езика на българските

славяни още по времето, когато те в отвъддунавските земи били съседи на римляните. Тя произлязла от латинското *с а е с а г* и до края на първото българско царство, а следователно и в Симеоново време, се произнасяла *ц е - с а́ р ь*, с ударение на последната сричка. Формата „царь”, която представлява нейно съкращение, е по-късна и е засвидетелствувана в писмените паметници едва от началото на второто българско царство. Още по-късно тая съкратена форма от нас минала у сърби и руси. Византийците наричали своя държавен владетел с гръцката дума „в а с и л е в с”, която също имала значението на император или цар.”(16, с. 300). Не приемам мнението на нашия виден историк, с което той оценява „цар” като съкратена форма на *цесár*. Че това е някоя от формите за съкратено записване на *цесár* е неоспоримо, но няма доказателства, че титулт *цесár* е бил съкратено изговарян. За това свидетелства речника към Грамоти на българските царе на Анг.Даскалова и М. Райкова, издаден в София през 2005 г. Дадените в речника общо за грамотите на българските *цесáри* след възстано-вяването на българската независимост от Византия три примера „...*цѣѣва* (род.ед.м.), *внра*”, „*цѣѣвъ* (вин.ед.м.) *вѣъ*”, „*цѣрннж* (вин.ед.)...” (17,с.404) в никакъв случай не свидетелстват, че става реч за царски обекти, а не за *цесáрева* *вира*, *цесáрев* *врѣх* и *цесáрина*. Тези три примера съответстват на изобилието от илюстрации в статиите *цѣѣсарь*, *цѣѣсарьскъ*, *цѣѣсарьство*, *цѣѣсарьствовати*, *цѣѣсарьствоуѣж*, *цѣѣсарьствоуѣши*(17, с.406-408). Отхвърлям също така категорично, че уж славяните били заимствали от римляните титула *с а е с а г*, защото ако това беше вярно нямаше Иван Грозни да се короняса чак през 1547 г за **цар** на Русия и нямаше руските книжовници да титулуват с княз *цесár* Борис. Изводът може да е само един – през така наречените първо и второ българско царство, а всъщност по време на империята на Крумовци и през Втората българска империя не е съществувал титул цар и българските владетели не са го ползвали.

Тук давам доста пространни цитати, за да се разбере още в началото на тази разработка, че ако съм заимствал титулт *цесár* от П.Мутафчиев, но и от В.Златарски, Цв.Радославов и Г.Бакалов, то съм пренебрегнал всичките подробности в техните работи, отнасящи се до произхода на Крумовия титул *цесár*. *Цесár* е титул, възприет от Крум, а не от славяните, битувачи в съседство с римската Дакия, или от саксонците. Също така не приемам становището, че възприемането на този титул е станало едва от Симеон. С тези думи искам да подчертая, че моята хипотеза не е копие на тезите на изброените по-горе български историци, а оригинално достижение.

Записваната с кирилически² букви дума от Кирило-методиевския речник **цѣѣсарь** предоставя свободата да се произнася, както *цесár*, така и *цясár*.

² Текстове, изписани на кирило-методиевски език с кирилица, не могат да се наричат кирилски, защото не са дело на Константин-Кирил, както кирилицата не е създадена от него. С това искам да определя, че ако един текст е изписан с букви от кирилицата, той може да бъде наречен кирилически, но не и кирилски. Братята

Това ми позволява да избира цесър, когато я записвам със съвременната ни азбука. Титулт цесър за Крумовци до 870 г неизбежно е бил изписван с рунически букви, вероятно, според публикуваните от П. Добрев образци (21, с.41) и според доказателствата, които давам в „Защита на българската писменост от преди 870 г“ (24). Титулт цесър, отнасящ се за владетелите от периода между 811 и 893 г би следвало да е бил изписван с рунни букви, а между 893 и 1018 г - с глаголически, защото кирилицата не е съществувала по това време. Поради несигурност в руническото писмо и поради затруднения за читателя, породени от ползването на глаголически знаци, ще изписвам титула на Крум със съвременни български букви цесър.

Така периодът между 811 и 1018 г определям като Първа българска империя, а не царство. Както се вижда от българските каменни надписи по време на Втората империя не са били изчуквани гръкоезични надписи, поради което не е ползван титулт **ΑΡΧΟΝ**. От своя страна титулт **цѣсарь** (цесър) е записван с кирилица и то според заимстваната гръцка традиция, в съкратена форма —, Им.ед.: **цѣрь**, **цѣр**, **цѣрь**; Род.ед.: **цѣрь**; Твор.ед.: **цѣремъ**; Им.мн.: **цѣрие**; Род.мн.: **цѣре**; Дат.мн.: **цѣремъ**; Вин.мн.: **цѣрѣ** (изолирани примери от 17, с.406).

Може би, поради несигурност в значението на понятието кан, то не било заменено с подобна титла или с чуждо монархическо название. Думата не е била съхранена и в речниковия фонд на Кирило-методиевския език (по нататък КМе), наричан от традиционната ни наука (твърде спорно) „старобългарски език“. Изолираното титулуване на владетелите Борис - Михаил и Симеон с „княз“ носи, очевидно, свидетелство за много по-късно източно-славянско развитие на българското „кан“ до „княз“ (кан – канас – кназ - княз) и неосведоменост на местните там преписвачи и тук - преводачи. Не е без значение, че такъв титул не фигурира в речника към „Грамоти на българските царе“ от XIII и XIV в на А. Даскалова и М. Райкова, където се сочи, че **кѣназъ** е „вероятно главен управител на селска община“ (17, с.214), което определя посоченото титулуване на Борис или Симеон с княз като смехотворно.

Установявам отклонение от основния принцип да не се превеждат титулите, а да се ползват с фонетиката, с която са били утвърдени в автентичната титулатура на съответния владетел и се отбележи тяхното значение с езика, на който се превежда или пише. Така например японския микадо при нас се изговаря според нашата фонетика на японския титул, а го обясняваме с цар или император, каквито са нашите традиции за максимална тежест на личното достойнство на владетелите.

Въпреки непреодолимата гражданственост на глагола **ЦАРУВАМ** ще го заменям в изложението си с хронологично справедливото **ЦЕСАРСТВОМ**.

Тъй като терминът василевс отразява ранга на владетеля на Източната Римска империя - единственият „...истински всемирнен владетел, избранник и представител на Бога - ...”(2, с 70), и като отчитам прерогативите му на властови връх в териториите, намиращи се в зоната на интересите на Източната империя на ромеите, титулувам византийските владетели с василевс или с император на ромеите, или император на Византия, но никога само с император, защото от 811 г императорите на Балканите са вече двама. Ив.Божилков пише: „...византийските василевси ... до 1453 г. защитавали безкомпромисно идеята, че те са единствените носители на титлата „император на ромеите(римляните)”(6,с.148). Василевсът е бил властелинът, който е имал традиционните права да одобрява властови позиции на местните владетели, чрез символичното „привличане във властта”. В.Бешевлиев допълва: „Всяка промяна в това отношение е могла да става само със съгласието на византийския император, за да има международно значение” (2,с.71).

Може би тук е мястото да изразя неудовлетвореност от начина на изписването на думите в речниците на Кирило-методиевски език, както и в научните публикации само с кирилически букви. Би било редно записването на всяка древна дума да се определя от валидната за извора писменост от където е извлечена - т.е. ако глаголически е най-стария писмен паметник, в който е намерена тази дума, следва да бъде тя записвана с Глаголица, ако пък този най-стар писмен паметник е кирилически – да се изписва само на кирилица. Такова едно решение за представяне на древните думи в научните сведения ще бъде изключително полезно при обучението на студентите и в изследователските им дейности по-нататък, както и за научното общуване в съответните среди. Намирам подкрепа у А.-М. Тотоманова, която илюстрира съкратените форми в глаголическите Зографско и Мариинско евангелие с подходящ брой примери (22, с.15).

Изложената хипотеза се обосновава с поредица от документални доказателства, които ще бъдат изредени тук. Несъмнено за българската историография и за палеолингвистиката тези констатации са чужди, защото са били лишени от преки доказателства и най-вече са били от политически съображения табу.

Давам си сметка, че някои от постановките на настоящата хипотеза не са безусловно доказани, но са повод да се поставят под съмнение редица постулати на традиционната ни наука. Ако хипотезата ми не ще внесе просветление в културните и исторически шампи за нашето велико минало, тя ще даде поне основания за размисъл и ще обоснове ново разбиране на обсъжданите процеси, което най-малко ще е повод да се търси знание вместо да се повтарят безсмислени и политически наложени догми.

Не се чувствам длъжен да уважавам и подкрепям пороците на утъпканите коловози. Творците дължат на човеците разкритата от тях част от светлата истина.

Беше вече казано, че ползването на титулът цесар от Крум пред-хожда по време създаването и изчукването на **АРХОН** в българските гръкоезични

каменни надписи. Това е повод за разглеждането му на първо място.

Независимо от демонстративното пренебрежение на българските изследователи, не искам да приема, че съществуват издържани съображения, според които великият Крум, след триумфалната си победа над Никифор, не е запазил своя титул *цесър*, който вероятно е бил един от поводите за войната с Византия през 811 г. Ако **ΑΡΧΟΝ** е бил предназначен за гръкоезични текстове, *той не е останал без българския си аналог.*

Историците ни предполагат, че побългареният от латинското **caesar** български титул **цесър** (с кирилица **цѣсарь**) се появява едва в титулатурата на Симеон. Г.Бакалов съобщава, че според В.Н.Златарски „всъщност Симеон се прогласил за **цѣсарь влѣгаромъ и грѣкомъ** = βασιλεὺς τῶν βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων”(230,с.155 под черта). Това ще рече, че В.Златарски възприема еднозначно василевс и *цесър*, но и заедно с това се усеща намек, че това титулуване на Симеон е първо по време.

Няма много предположения за това, как той попада в титула-турата на българските владетели. В българските каменни надписи, в летописите на гръцките хронисти (с едно изключение), в епистолярната гръкоезична документация на *цесърите* Борис-Михаил, Симеон и Петър българският титул „цесър” не се среща. Противното не би се допуснало от ромеите, а след тях и от гърците (и не само от тях) та до днес.

Цѣсарь, цѣсарн, цѣсарьствне и цѣсарьствоватн се срещат в класическите глаголически писмени паметници на Кирило-Методиевия език (10, с.156), (12,с.467). В Хрониката на Йоан Скилица се съобщава, че когато василевсът Василий II нападнал през 1018 г българския стан, войниците се разбягали с викове „ βεζεῖτε, βεζεῖτε Τζάσαρ”, „вѣжнѣ, вѣжнѣ цѣсарь” (8,с.244), с което византийският император бива титулуван от войниците с най-високия български титул *цесър*. В Берлинския препис на Храбровото сказание, намиращо се в Берлинския старобългарски енциклопедичен сборник от XIII - XIV век, публикуван от К.Куев, намираме написан съкратено титула на българските владетели, „црѣмь”, който не може да се уподоби на съкратена форма на титула цар(25, с.167,168). Резиденция на българския владетел в западните земи през 978 г станал град Скопие, който е „... наричан в унгарски извори Cesarie, т.е. *царски град*”(1,с.302). В кирилически текстове от времето на възкръсналата България се срещат изрази с равнопоставени „василевс” и „цесър”, което свидетелства за битуващото познание сред книжовниците за титулното значение на „цесър” като „император”. Великият княз на Русия Иван Грозни е приел титула ЦАРЬ по подобие на българския **цѣсарь** през 1547 г с несъмненото съзнание за съответствието му с характеристиката на неговата империя.

Известни са текстове в някои печати³ (моливдовули) на Борис-Михаил и Симеон, в които след титула **ΑΡΧΟΝ** се чете и съкратената писмена форма **ΤsΑ** на „цесάρ“.

Според съдържанието на техните текстове, позволяващи прочитане, тези писмени свидетелства могат най-общо да се представят в две групи. В аналитичния труд на Ив.Йорданов те се характеризират както следва:

За удобство печатите на Борис до № 25 вкл. по Ив.Йорданов ще нарека първа група печати:

„Лице:Между два зрънчести кръга е изписано :

+XERONΘNHMHXANΛAPXONTAROVΛΓAPIAC

+X(ριστ) ἐ βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας

В превод: „Христе, помагай на своя раб Михаил, архонт на България.”

Опако: Между два зрънчести кръга е изписано:

+ΘKERONΘNHMHXANΛAPXONTAROVΛΓAPIAC

+Θ(εοτό)κε βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας

В превод: „Богородице, помагай на своя раб Михаил, архонт на България”(13,с.31).

Независимо от уважението ми към капиталния труд на автора забелязвам: 1. Не се обосновава окончанието **TA** на титула на Михаил **ΑΡΧΟΝ**; 2. Не се мотивира липсата на падежна форма на името Михаил, ако приемем, че то е заедно с титула в състава на една фраза. 3. Има вмъкнати в преводите на надписите и от двете страни „своя раб”, което липсва в гръцките оригинали.

Прочетените в едно изречение текстове за всяка страна на печатите има следните особености: 1. Този прочит не отговаря на личен печат, още по-малко на печат на владетел. В него няма декларация за собствена идентификация; 2. Това е призив към Господа или Богородицата да помага на Михаил, който е **ΑΡΧΟΝ** на България; 3. От превода на български на Ив.Йорданов личи да са термините **ΑΡΧΟΝ**и от двете страни на моливдовулите като подлог, което изисква да бъдат записани на гръцки с **ΑΡΧΟΝ**, а не с **ΑΡΧΟΝΤΑ**.

В разгледаните от В.Бешевлиев съхранени печати на Телериг, Баян, Хумир, Йоан багатур кан под №№ 82,83,84 и 85(2, с.232,233), установявам: 1. Независимо от становището на В.Бешевлиев в надписа на печата на Телериг поставената след „помагай” дума „роб” е в дателен, а не във винителен

³Средновековните печати са представлявали кръгли плочки от олово (моливдовули) или от злато (хрисовули) с диаметър от 20 до 40 мм и дебелина от 3 до 8 мм, върху които е отпечатан лика на висше божество или на притежателя, както и надпис, с който се идентифицира последния. Дискът има в горния си край малък отвор, през който минава шнурът за привързване към документа(в общия случай свитък), изпращан от притежателя на „печата”. Едва по време на Втората империя се установява ползването на пръстени-печати, с които се е формирал надпис върху временно разлят восък или друга материя.

падеж. При надписа на Хумир виждаме пълно съответствие с този на Телериг. Впечатлява, че и двете имена на Телериг и Хумир не са в падежна форма, което ми дава основание да предположа, че следва да се преведат, вероятно така: Христе (Богородице), помагай на твоя роб, (който е) Телериг(Хумир).

При патриция и стратег Баян, обаче, в дателен падеж се намира и личното име. Много интересен е надпис № 85 от печата на Йоан. Няма съмнение, че този надпис е разделен на две: На лицето на печата е написано ясно – „Господи, помагай на твоя роб”, отново в дателен падеж. На opakото, което започва с кръст, подсказващ самостоятелен текст, четем: (Този печат е) „на Йоан, на багатур кана...”, от което разбираме, че идентификацията на печата предполага да бъдат поставени съществителните в родителен падеж. Съпоставка с текстовете на цитираните печати подтиква към обяснението, че направеното от В. Бешевлиев предположение за замяна на дателния падеж с винителен обслужва разбирането на текста на първата група печати на Борис-Михаил, оправдавайки невъзможността на науката да обясни наличието на буквите Т и А след **ΑΡΧΟΝ**, като пренебрегва намиращото се пак там **ς** и **ρ**. По този начин се връщам отново към задължителното персонифициране на собственика на печата, каквото липсва в надписите на първа група печати на Борис. В надписа на сребърната чаша № 87 по Бешевлиев се чете: „Господи помози + Сивин велик жупан в България”. Бешевлиев обяснява липсата на влияние на глагола „помагай” върху следващите го думи поради по-късна добавка(2, с.235). А аз бих вметнал - че какво като е по-късна добавка? Основният извод, който следва да се направи е, че всеки ценен предмет и особено печати (моливдовули) на владетелите или на високопоставените личности, задължително са имали идентификация на притежателя, която е задължително в именителен падеж, както е в случая с чашата на Сивин. Нямам съмнение, че обяснението на В.Бешевлиев е формално. Направените тук разсъждения целяха да докажат, че надписите върху обсъжданата група печати на Борис не трябва да се четат като едно изречение, а да се ползва образаца от надписа върху чашата на Сивин.

В тази посока на мислене ни навеждат и надписите от появилите се по-късно два печата под № 26 и 27 по номерацията на Ив. Йорданов. За удобство ще нарека тия два печата втора група.

Ив.Йорданов ги представя по следния начин:

„Л.:Между два зрънчести кръга е изписано:

+ ΘΚΕΡΟΝΘΗΤΩΣΩΔΟΥΛΩ . . .

Оп.	+ΜΙΧΑΝΛ	+ΜΙΧΑΝΛ	Μηχαήλ
	ΜΟΝΑΧ..	ΜΟΝΑΧΩΓ	μοναχῷ γ
	ЄΠ...	ЄΓΟΝΟΤΟС	εγονοτος
	Є.К...Х..	ЄΚΘΥΑΡΧΟΝ	εκ Θεου ἄρχον
	...	... ΛΓΑΡ	[Βου] λγαρ (ίας)

Разгърнат текст :

+ Θ (εοτο) κε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ μοναχῷ γεγονοτος ἐκ
Θ(εο)ῦ ἄρχον [Βοῦλγαρ(ίας)].

Изследователят превежда текстовете на двете страни на моливдовула като едно изречение: „Богородице, помагай на своя раб Михаил монах, от Бога поставен архонт на България.”(13,с.34).

Ако направим едно сравнение между надписа върху сребърната чаша на Сивин (2,с.235) и обсъждания тук текст става съвсем ясно, че създателят на печатите е пропуснал да постави в разгърнатия текст на печатите от първа група точка или кръстче пред името Михаил, с което да създаде основание да се раздели текста на две фрази. Нещо повече, в същия разгърнат текст е трябвало да се разделят частите от текста както са записани върху двете страни, защото по представения начин сме подведени да го четем като цяло.

Въз основа на тези разсъждения трябва безусловно да се приеме, че титулт **ΑΡΧΟΝ** следва да бъде поставен в именителен падеж, както е в надписа. Впечатлява фактът, че настоявайки на това да се чете пълния текст от двете страни на печата като една фраза, авторът е трябвало да обясни защо в случая глагола „помагай” не управлява винителен падеж, което уж е в сила при голямата група печати на Борис. Също така е непонятно защо в превода Ив.Йорданов изписва титула **ΑΡΧΟΝ** с **Τ** на края, след като в оригинала той, бивайки в имени-телен падеж, няма това падежно окончание и е изписан **ΑΡΧΟΝ** . Друга несъобразност намирам в изписването на българския титул **ΑΡΧΟΝ** в разгърнатия текст като **ἄρχον** . Ако авторът е имал намерение да замени българския езиково гръкоподобен титул **ΑΡΧΟΝ** с древната дума **ἄρχων** е трябвало да замени омикрона(ο) с омега (ω) .

Естествено, Йорданов няма такова основание, най-малко поради поставения пред началната дума на опаковата страна символ на владетеля +, което говори за начало на фраза. Така вероятният текст добива вида:

Прочетен текст   Вероятен текст   Разгърнат текст   Превод

+ΜΙΧΑΗΛ	+ΜΙΧΑΗΛ	Μιχαήλ	Михаил
ΜΟΝΑΧ..	ΜΟΝΑΧΩΓ	μοναχός	монах
ЄΠΙ...	ЄΠΙ ΠΟΛΥ	επι πολῦ	от дълго време
Є.Κ..Χ..	ЄΚΘΑΡΧΟΝ	ἐκ Θεοῦ ἄρχον	от Бога ΑΡΧΟΝ
...	... ΛΓΑΡ	Βου] λγαρίας	на България

Неприемливо е четенето на **γεγονοτος**, за която дума няма данни да е записана върху печата. Позволявам си да видя след монах **ЄΠΙ ΠΟΛΥ**, което прави превода на български логичен по следния начин: **+Михаил монах от дълго време от Бога ΑΡΧΟΝ на България** . Понеже двата моливдовула №№ 26 и 27 не са разчетени и не са на разположение на интере-

суващите се, не се знае, дали след титула **АРХОН** не е останало място за изписване на още букви. Тези печати са важни с това, че могат да дадат повод да се разделят надписите на двете страна на моливдовулите от първата група на първо време така: **Господи(Богоридице), помагай. Михаил, АРХОН (та) на България.**

Давам си сметка за противоречието, което ще предизвикам, но е задължително да се направят нови изследвания на двете групи печати и да се установи дали реалният текст не е бил според направената тук реконструкция.

В крайна сметка установявам, че текстът на опаковата страна на двата печата е самостоятелен и той дава именно задължителната идентификация на притежателя на моливдовула, на когото е посочен титула: **+Михаил монах, от дълго време от Бога АРХОН на България.**

Тук не съм включил буквите **ТА**, които според автора Ив.Йорданов означават винителния падеж на титула **АРХОН**, защото нямам за това основание, поради липса на публикация на двата печата.

Както се разбира, двете страни на първата група печати се различават единствено по субекта, към който Михаил се обръща за помощ. След отправената молба Борис се идентифицира чрез самостоятелното изречение : **Михаил, АРХОН на България.** Естествено в малкото писмено пространство и поради традицията, притежателят на моливдовула е пренебрегнал граматически правилните: **Михаил, който е АРХОН на България, или Михаил, ѓ АРХОН (архонът) на България.**

По този начин внесената заблуда от липсата на точка или кръстче между **βοήθη** и **Михаил** се отстранява и печата получава своята идентификация като притежание на **АРХОН** Борис, наречен Михаил.

Такова едно разбиране на текстовете на двете страни на първата група моливдовули вероятно ще намери подкрепа и от текста на опаковата страна на втората група, ако добием някога възможност да надзърнем там.

До същия извод се стига и при съпоставка на обсъждания текст от първата група печати на Борис с два Симеонови печата под № 57 и № 68 по Ив.Йорданов. В преводите на Ив.Йорданов четем върху лицевата им страна:

„На победоносеца Симеон (?) многая лета!” и „Исус Христос, цар на царете.”

И на обратната страна:

„Симеон, в Христа василевс на ромеите” и съответно „Симеон василевс” (13,с.48 и 51).

Това са потвърждения за съществуващата тогава практика да се призовава на първо място (върху лицевата страна) божията помощ или да се възхвалява Богът или владетелят, а на обратната страна да се оповести притежателят на печата с име и титул.

Ако все пак решим, че текстът от двете страни на печатите от първа група, трябва да бъдат разглеждани като цялостни самостоятелни изречения, предстои да преценим доколко правилно би било да се търси падежното

окончание ТА, което е присъщо на винителния падеж на АРХОН. Беше изказано убеждението, че езиково гръкоподобният императорски титул на българите АРХОН е добивал падежните форми, които съответстват на гръцката граматика. Такива примери можем да намерим както в каменните български гръкоезични надписи, така и в кореспонденцията между Леон Хирсофакт, василевс Роман Лакапин и патриарх Николай Мистик с цесаря Симеон, чийто титул в гръкоезичните писма следва да бъде АРХОН, а не както навсякъде, освен в каменните и сфрагистични надписи, е изписан от преписвачите с ἄρχων. Добре, че не са били правени преписи и на каменните надписи!

Забелязва се, че дори и в началото на XII век Теофилакт Охридски скланя думата ἄρχων в дателен падеж (...Μιχαῆλ τῷ Βορίση, τῷ ἡγιασμένῳ Βουλγαρίας ἄρχοντι), т.е.... на Михаил-Борис, на осветеният АРХОН на България (23,с.33), с което свидетелства, че по негово време този падеж не е загубил още употребата си.

От всичките тези примери и разсъждения правим извода, че дори и да допуснем като правилно четенето на надписите на печатите от първата група на Борис в една фраза, не може да се признае за основателно да се търси при техния смисъл поставянето на АРХОН във винителен вместо в дателен падеж, т.е. не трябва да очакваме окончанието ТА вместо ТІ.

Изследователите са забелязали в горните надписи някакви букви между думите АРХОН и ΡΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, които не са могли да обяснят. В крайна сметка те са ги набедили за окончание за винителен падеж на думата АРХОН, т.е. ТА. Всъщност не се намери убедителна обосновка на използването на винителен падеж на АРХОН във фразата, освен мнението на В.Бешевлиев за замяната на дателния падеж с винителен, управляван от глагола „помагам“. Това, обаче, от дадените тук примери не се оказва вярно за времето на императора на България Борис-Михаил

Развитието на доказателствения процес изисква да бъдат определени неизвестните символи, за които стана дума по-горе и да се разтълкува тяхното звукосъчетание. Преди да започнем дешифрирането на същите бих искал да отбележа, че те са най-зле четящата се част от текста на разглежданите печати и това е факт, който е повод за научно задълбочаване. Естествено би могло да се забележи, че на част от печатите тази зона е като че ли съзнателно заличена (лицето на № 8, лицето и опакоето на № 11, лицето и опакоето на № 22, лицето на № 24, опакоето на № 27, лицето и опакоето на № 33 и лицето на № 35a).

В следващите редове излагам установеното в подкрепа на изказаната ми хипотеза. Няма съмнение, че моят анализ се основава на фотокопия на публикуваните в книгата на Ив.Йорданов фотоси от подбрани печати. Те са недостатъчно контрастни, но дават известна представата, необходима за моето изследване. Ако читателят би искал да получи по-контрастно изображение на цитираните тук печати, той би могъл ги разгледа в Интернет с линк:

Неизвестните букви или следи от такива в печатите, с номера по Йорданов, се открояват както следва (13, с.159, 160,161):

16л.

Перфектно четими са **Т**, **С** и **Λ**, като дясната хоризонталната хаста на **Т** е заменена от малко латинско **S**. Следва буква **Α**, чиято дясна наклонена хаста е слята с **Р**, на която се откроява полукръгчето.

Между последната буква **Н** на **ΑΡΧΟΝ** и следващата **Т** се забелязва средно разположена точка, която би могла да бъде разделителна като нашата днешна наклонена черта (/). По този начин може да се прочете съкратената писмена форма на **Τς(ς)άσαρ** (цесър) – **ΤςΛ**.

В „Корпуса на печатите на средновековна България” авторът Ив.Йорданов публикува на печат № 16 единствено лицевата страна. В описанието на известните му печати, по повод печат № 16 той пише: „Съхранява се в НИМ...Пълен и великолепно съхранен отпечатък” (13,с.32). По този повод и очаквайки, че опакото на печата би ми предоставила добре четим текст, отправих любезно искане до директора на НИМ да ми изпратят фотокопие на опакото на печата, което остана без отговор. Очевидно директорът на музея третира притежаваните от институцията експонати като негова собственост и ме лиши от възможност да използвам пълноценно информацията за печата.

19л.

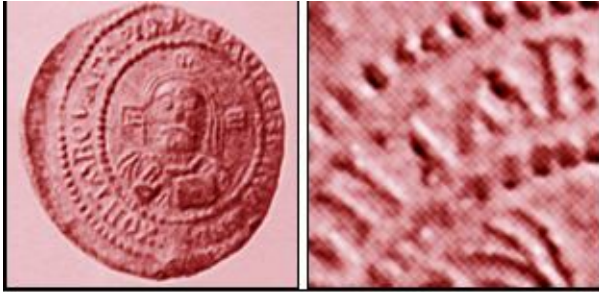

Перфектно четими са **Т** и следващите следи **Λ** и **Р**. Вероятно това е най-разчетения в този смисъл печат. Слетите в **Λ** две букви заемат дъга, която е 1,5 пъти по-дълга от дъгата на първата буква **Λ** на думата

ΑΡΧΟΝ и не може да се твърди, че това пространство се изпълва само от гласната. Очевидно между **Т** и **Р** (от **ΡΟΥΛΓΑΡΙΑς**) не би могло да е поместена единствено буквата от внушаваното падежно окончание, която задължително следва да бъде еднаква по форма с началната на **ΑΡΧΟΝ** буква **Λ**. Допускам усложнението на дясната хоризонтална част от хастата на **Т** да е **Ζ**, което е хоризонтално изписано обърнато **S**. Като цяло текстът между **Н** и **Р** се

чете **T(s) Λ** – ЦСАР, което е съкратена форма на гръцкото **Τζ(ς)άσαρ**. Поради многократното преснимане на показания тук печат, читателят може да види още по-качествения му образ в интернет на стр. 17 във вестник „За буквите” с линк:

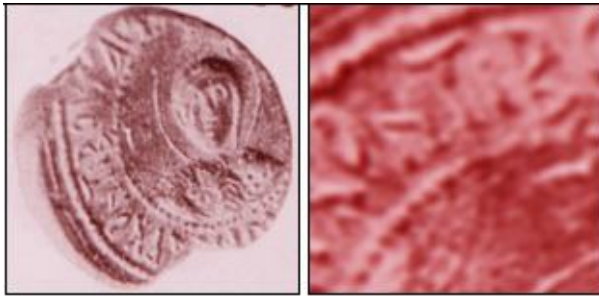
<http://www.zabukvite.org/newspapers/ZaBukvite3.pdf>

20л.

Буквите от спорния над-пис се четат много добре. Ясно се виждат **T** и **Λ**. Последната е с очевидно усложнена горна част на дясната хаста, което предполага възможно сливане с **P-Λ**. Между **N** и **T**, долу, се

забелязва вероятно разделителен знак или **S**. Чете се сигурно **T** и **Λ**, но може да се приеме и **TsΛ**;

35оп.

Печат на цесаря Симеон, в който вертикалната хаста на **T** може да се упо-доби на силно издължено **S**. Следва по-къса буква **P** с малко полукръгче. Разстоянието между **t** и **v** не предполага възможност за вписване на буква **Λ**. Може да се проче-

те след **APXON** съкратения формат **Tsp** на **Τζ(ς)άσαρ**.

Съхраненият текст на Симеоновия печат се чете според Ив.Йорданов „**ΩΝ.ΡΧΟΝΤ.ΒΟΥΙΑΡ**” (13, с.41). Както се вижда на снимка № 35 от Корпуса на печатите, след **APXON** се различават **Tsp**. Очевидно не следва да пренебрегваме ясно изразеното **S**, сплетено с **T** и много елегантното **P**. След титула има съкратената писмена форма **Tsp** на гръцката дума **Τζ(ς)άσαρ** (цесар).

Обр.2 по Й.Юркува.(253,с.3-9)

Вижда се добре оформено **Τ** и на отстояние от него **Λ**, слято с **Ρ**, което има много малко, но забележимо полукръгче – **ΤΛ**.

Посочените примерни изображения са убедително доказателство, че между **ΑΡΧΟΝ** и **ΡΟΥΛΓΑΡΙΑΣ** е било изписвано с гръцки букви съкращението на цесър **Τσαρ**, което виждаме в Хрониката на Скилица като **Τζ(ς)άσαρ**.

Трябва да се отбележи ползването на латинската буква **S** в установеното съкращение на цесър вместо гръцката буква зита **ζ**. Намирам ползването на буквата **S** в съкращението като нормално, след като тя се чете в печат на някой си Мавър (2,с.230), в медальон на Омуртаг (2,с.234), в печат на цесаря Петър I (13,с.58) и другаде. Впрочем Ив.Йорданов го е констатирал и по този повод е написал: „1. Надписите са изписани не само с гръцки букви както при останалите печати, а съставени и от гръцки, и от латински букви”(13,с.52). Мотивите могат да са твърде различни. В т.ч. от сложната графика на зита и византийската по това време практика да се използва **S** в монетите „...на византийските императори Константин V (741-775), Лъв V (813-829), Теофил (829-842) и др.”(2, с 42).

Въз основа на изложените доказателства и направения анализ може да се твърди, че в печатите на Борис-Михаил са били изписани паралелно както езиково гръкоподобния титул, предназначен за гръкоезични надписи **ΑΡΧΟΝ**, така и в съкратен вид равнозначния му български титул цесър. От този факт, следва че титулът цесър е бил ползван и преди Симеон, а от всичко казано до тук, очевидно, това е бил титулът с който великият Крум се е самотитулувал още преди 811 г със самосъзнанието да е владетел на империята България.

Забелязаните в горните надписи букви между думите **ΑΡΧΟΝ** и **ΡΟΥΛΓΑΡΙΑΣ** не са обяснени. В крайна сметка изследователите са ги нарекли за падежно окончание **τα** на думата **ΑΡΧΟΝ**, поставяйки я необосновано във винителен падеж. Отбелязаните по-горе необяснени букви са различни съкратени форми на цесър според гръцката писменост. Най-пълно се чете **Τσαρ**, където първите две букви са вплетени или по специален начин прикачени една с друга, а последните са слети – **Λ**. Това е съкращение на изписания с гръцки букви титул цесър, в което е спазена практиката да се ползват както гръцки, така и латински знаци. Няма съмнение, че съществуват печати на Борис-Михаил, в които може да се види с просто око, обявата на Борис, че те са на Михаил – **ΑΡΧΟΝ/ ΤΣΑΞΑΡ ΡΟΥΛΓΑΡΙΑΣ** – „архон/цесър на България”.

Така направените констатации ми дават основание да превода цитира-

ния образец от разглежданата първа група печати:

Лице: „Христе, помагай. Михаил, архон/цесър на България.” и Оп.: „Богородице, помагай. Михаил, архон /цесър на България.”, с което се запазва както християнската преданост, така и иденти-фикацията на владетеля.

ИЗВОД: С изложената съкратена обосновка се доказва, че българизираният титул „цесър” е съществувал и е бил ползван както от цесаря Симеон, така и от Борис, а това е основание да го предполагаме като предмет на мирните споразумения между Крум и Ставракий, отнасящ се до титулатурата на Крум.

По горе цитирах Бадак, А.Н. и др. от Всемирная история раннее средновековье, Москва, Минск, 2001 г. относно териториалните придобивки на България след войната през 811 г. Тук ще продължа: „При византийском дворе само почетное место отвели послу болгарского хана, называвшегося тепер **царем**” (Във Византийския двор, най-почетното място било на българския кан, наричан сега цар)(15,с.505). Относно писмото на патриарх Фотий до Борис същите автори пишат: „Вместе с тем **царю** сообщили етикет византийского двора ...”(15, с. 506). И още: Папа Николай „...не захотел утвердить епископа угодного **царю**”. Има текст с подобен смисъл: „...после официального признания християнства **царем** Борисом ...”(15 с.508). (Четириите курсива са мои-С.Д.). Симеон е титулуван също с цар (15, с.507). Руските автори титулуват българските владетели след мирния договор между България и Византия от 811 г с цар, поради неправилно разбиране, че **ЦРЪ** е съкратено записване на цар, а не на цесър.

Очевидно историческите сведения на руските учени в излязлата през 2001 г всемирна история са свидетелства, както за сключения между българския владетел и василевс Ставракий мирен договор, така и за признатия на Крум титул „цар”, който, според моята теза, е звучал тогава като цесър, и който е равностоен на император, тъй като след първия руски император Петър Велики руските императори са титулувани и с цар. Впрочем, вече се чува у нас, че цар е равнозначен на император. Остава да се приеме от историците, че българските владетели са били титулувани винаги с цесър преди владетелят на България Фердинанд да се нарече цар през 1908 г.

По-горе беше обосновано, че цесър и император са равностойни титули. Историците, както се вижда в настоящето изследване, са приели, че терминът цар е съкратена форма на цесър. Това е истина само по отношение на съкратеното записване, а не и при вербализирането на титула. Дали Иван Грозни е бил подведен от своите съветници и е утвърдил чрез цар титула си цесър, аз не мога да знам. Но съм убеден, че той е възприел нов титул, представляващ развитие на българския цесър с формата цар. Известен е владетелския принцип, съгласно който владетелите не копират титули от чужди титулатури без да ги изменят, съобразно фонетиката на своя език. Пример за това е именно крайната форма цар по веригата цезар-кесар-цесър-цар. За съжаление този анализ и съответния му извод не се прави в българските учебници по история. И днес малко българи изравняват значе-

нията на цар и император, а още по-малко знаят и осмислят значението на титула цесър.

4.0. Титулт АРХОН в титулатурата на Крумовци

АРХОН се среща в гръкоезични български надписи върху каменни стени, плочи, стели и други форми както и върху владетелски печати, владетелски медальони и други ценни предмети, за които се предполага, че са датирани след 811 г.

Още веднъж подчертавам, че българските класици основателно поставят в старогръцко-българските речници древния гръцки термин ἄρχων, но не и АРХОН, защото вторият не е фигурирал в гръцкия речников фонд. Думата АРХОН не се среща и в българските речници, защото не се възприема от нашите филолози като българска дума въпреки, че тя е български титул, използван в гръкоезични български текстове. Фактически АРХОН е дума, загубила гръцката си същност и като такава тя може да е само български езиково гръкоподобен титул.

АРХОН е нова изкуствено създадена с договора между Крум и Ставракий гръцка дума, със значение император, дадено ѝ от *императорите на Византия и България* чрез посочения административен акт. Тя е станала езиково гръкоподобна съставка на българската *титулатура*, отнасяща се до владетелите на България в гръкоезични текстове. Основание за подобно разбиране ми дава начина, по който цесърите Симеон и Петър са се титулували в своите печати с гръцкия титул βασιλεύς, с който е било определяно в гръцки текстове императорското достойнство на двамата български господари. Няма свидетелства да е ползван АРХОН (но не ἄρχων) за титулуване на не български владетели. По този начин се доказва неговото специфично сътворяване и целева употреба.

В мирния договор от 811 г безусловно е бил утвърден ползвания вече от Крум български титул цесър със значението император на България, но поради принципно несъгласие на гръцката страна да се дублира в гръцки текстове писмената му форма с титула от византийската титулатура *καίσαρ* е била създадена в административен порядък и въз основа на старогръцкия глагол ἄρχω (пръв съм, предшестввам, вода, стоя начело, заповядвам), титлата „АРХОН” със значението император на България. Според фонетичния израз на думата тя звучи като българска, но поради неразбирането ѝ от българските изследователи не е била включена в никакви речници. Всъщност тя не е и българска дума.

Определението на новия титул на българските владетели АРХОН, намиран във всички български гръкоезични каменни надписи и в печати на Борис и Симеон като АРХОН е доказателство, че Ставракий и съветниците му са наложили този езиково гръкообразен титул на Крумовци не случайно. Използването му в гръцки текстове чрез изписване с гръцки букви не го прави гръцка дума и основателно гръцката филология не го приема за такава.

АРХОН се превежда на български единствено с цесър или император!

В. Бешевлиев пише: „...може да се приеме, че титлата ἄρχων е била официално призната на българските владетели от Византия и че тези последните си служили с нея в гръцки текстове”(2,с.70). Неразбираемо той заменя АРХОН с ἄρχων, нарича термина титла, но подобно на колегите си, на много места я превежда и като „владетел”. По този повод Цв. Радославов уточнява, че длъжностното наименование е термин, означаващ изпълнявана служба, а титулт е вече степен или ранг на достойнство (3,с.159).

Както е известно, АРХОН е получил в българската преводна литература голямо разнообразие от значения, всички те като свободен превод на ἄρχων, с която титла АРХОН има общо само гръцкоезичното си подобие. Срещат се преводи на изначално гръцкото ἄρχων като: длъжностно наименование на един от 9-те управители на древна Атина от IV в пр.Хр., дребен началник на население или племе, според Златарски „офицерски чин във византийската армия”, владетел, дори невероятното княз, но никой не го определя като титул на българските владетели от династията на Крум със значението император на България. Нямам съмнение, че записването на АРХОН в гръцките хроники с ἄρχων, на които българските преводачи дават посочените по-горе разнообразни значения е акт на непримиримост на византийската мания за универсалност, успешно подкрепяна от славистиката.

Думата АРХОН се открива още в Крумовите надписи (2,с.109). В.Бешевлиев я превежда съвсем свободно с владетел и дори с княз. Но ние забелязваме, че тази дума е написана в им.пад. с омикрон, а не с омега. Следователно това не е гръцката дума. Несъмнено АРХОН е една дума със специално предназначение. Като време на появяване тя може да е била единствено придобивка за Крумовата династия, записана в мирния договор между България и Византия от август-септември 811 г.

Кан Крум е първият български владетел, който е използвал в каменни надписи българския си езиково гръкообразен титул **архон**, изписан с гръцки букви АРХОН . Версията, че това е вярно и за кан Тервел, и за наследника му на трона Кормесий (или според Именника на кановете – Твирем (4,с.10 и сл.) в надписите на Мадарския паметник, не само поставям под съмнение, а в моя публикация (14), чието разширено издаване предстои, обосновах, че този символ на българското имперско величие е бил изграден от „ἐξ θεοῦ („от Бога”) АРХОН Ομορταγ”.

4.1. Промяна в титулатурата на Омуртаг

В гръкоезичните български каменни надписи на Омуртаг след 823 г се забелязва допълнение към титула му, с което титуларната формула добива вида: „ἐξ θεοῦ АРХОН Ομορταγ”, т.е. „От Бога (избран) АРХОН (император на България) Омуртаг”. То е подобно на допълнението в титулатурата на василевса. Не може да има съмнение, че този израз на сближаване на титулите на владетелите на Византия и България е акт на „...двустранно съглашение между България и Византия, което е било сключено може би още във времето на Омуртаг” (2, с.72). Подобно отстъпление от принципите на византийския политически мироглед би могло да стане факт само като израз

на благодарност и признателност от страна на императора на ромеите за оказаната екзистенциална военна помощ при разгромяването на въстаническите войски на Тома Славянина. С тази помощ българският владетел е спасил Константинопол от въстаниците, Европа от арабите, както и живота на василевса Михаил II Балба.

В третия Мадарски надпис например Бешевлиев чете ἔλυ[σ]αν καὶ ἐκ θ(ε)οῦ ὁ Ομ[ου]ρταγ ἄρχον и го превежда – „...развалиха и от Бога Омуртаг вождът ...” (2, с.92,94). Според мен терминът ΑΡΧΟΝ трябва да се преведе в пасажа не като длъжностно наименование, защото е свързан с името Омуртаг и защото е част от титуларната формула „от Бога”. Бих дал следния превод: „...развалиха и от Бога цесаря Омуртаг...”, където ΑΡΧΟΝ е титул на Омуртаг, а не длъжностното му наименование владетел или вожд.

От каменните надписи на останалите Крумовци се вижда, че този титул се е запазил като наследствен и в тяхната титулатура.

В пълното подобие на добавката - οἱ ἐκ θεοῦ („от Бога”) - в титулатурите на василевса и на българския владетел намирам първото основание да обявя, че **понятието, следващо фигурата „от Бога” както при гърците, така и при българите има смисъл на титул**. Не е възможно при пълната еднаквост на разширената титулатура, (примерно) „Леон от Бога василевс” – Λεων οἱ ἐκ θεοῦ βασιλεύς, с тази да речем, на Омуртаг - „Ομορταγ οἱ ἐκ θεοῦ ΑΡΧΟΝ”, да се говори и пише, че терминът василевс е титул, а ΑΡΧΟΝ е длъжностно наименование, в смисъл владетел или нещо такова. Естествено е да допълня, че тези два титула не биха могли да бъдат обидно различни по ранг при василевса Михаил II Балба, разрешил промяната на титуларната българска фигура в полза на цесаря Омуртаг. Искам да кажа, че не би могло да се очаква използването на казаното допълнение от някои си дребни владетели в считания за подопечен район на Византия, защото според византийската идеология всички те са били поставени на властовия си пост не от Бога, а от неговия представител и наместник на земята – василевса на Византия. Формулата „от Бога” недвусмислено подсказва, че става дума за включването ѝ в титулатурата на владетели в една и съща позиция спрямо Всевишния, каквато имат василевсът на ромеите и императорът на България.

4.2. Промени в титулатурата на Маламир и Персиан.

От управлението на кан Маламир са запазени три гръкоезични каменни надписа. В два от тях Маламир е титулуван с „οἱ ἐκ θεοῦ ΑΡΧΟΝ”, което доказва, че е придобил и ползва наследствени права както върху добавката οἱ ἐκ θεοῦ, така и върху цитирания титул на владетеля на България ΑΡΧΟΝ, със значението **император** (2, с.127, 209,224).

В.Бешевлиев съобщава за запазен от времето на Персиан единствен надпис.

Представява загадка и преводът на цитат от надписа на Персиан от Филипи. Той е прочетен от Бешевлиев като „[Τῶ]ν πολῶν Βουλγάρων [ὁ] ἐκ θ(ε)οῦ ἄρχον ὁ Περσιανος” и преведен - Персиан, от бога архонт на

многого българи (2,с.133,134). В съответствие с моята хипотеза е, струва ми се, по-добър следния превод: „Цесáрът на многого българи от Бога [поставеният] Персиан”, с който оставам верен на каменоделеца, поставил определителния член на титула.

Характерно за този надпис е, че той е първият от поредицата каменни надписи на Крумовци, в който древната българска титуларна формула *καυασυβιγι* вече не се използва.

4.3. Промени в титулатурата на Борис-Михаил

Българският владетел Борис бива изненадан в късната есен на 863 г от нахлуването на византийска армия в беззащитната и изстрадала от природни бедствия страна и е принуден да подпише мирно споразумение, с което се задължава да се покръсти с народа си под юрисдикцията на Константинополския патриарх и заедно с това да се откаже от правото да ползва в титулатурата си добавката, даваща му статут на богоизбран наравно с василевса. Това се доказва от текстовете на писмата на патриарх Фотий до цесáр Борис с монашеско име Михаил. По-късно, по силата на сделката между Борис и Василий I през 870 г, на българския владетел е възстановено ползването на титуларната формула, позволяваща му да се счита възвисен в императорското си достойнство „от Бога”. За това съдим от писмо на патриарх Фотий до цесáр Борис след кончината на василевс Василий I, в което разширената титулатура е използвана отново(7, с.104).

4.4. Титулатурата на Симеон

Освен своето многостранно значение като извор на исторически сведения, Наръшкият надпис ни съобщава, че българският владетел Симеон е наследил императорския ранг от баща си Борис чрез възстановеното на последния в споразумението с Василий I право да ползва титуларната добавка *ἐκ θεοῦ ΑΡΧΟΝ*. За Симеон титулт на василевса е бил следващото стъпало над притежаваното от него. В потвърждение на горното Т.Славова съобщава, че „...по повод срещата му (на Симеон, доп.мое-С.Д.) с Роман Лакапин във Влахерните византийските хронисти титулуват двамата *τῶν βασιλέων* (Хронография на Лъв Граматик, Продължителя на Георги Монах, Хроника на Йоан Скилица)”(8,с.244). Ако и да не са титлите василевс на Византия и император на България идентични по значение, те са били възприемани от хронистите като достатъчно или по-точно непосредствено близки.

Несъмнено гръцките държавни и религиозни авторитети са ползвали термина *ΑΡΧΟΝ* като титул на Симеон. Самият български владетел е означавал своето достойнство по същия начин. В запазените писма на Симеон до неговия заложник Леон Магистър Хирсофакт българският владетел се представя само с „*ΑΡΧΟΝ Βουλγαρίας*”, което преписвачите, най-вероятно преднамерено, са заменили с *ἀρχὼν Βουλγαρίας*. Несъмнено, поставен в тази фигура с името на Симеон, терминът може да има смисъла единствено на титул, но не би могъл да е по-нисък от цесáр, т.е. император. Т.Славова свидетелства, че според Ив.Дуйчев в Миниатюрите на Манасиевата летопис,С.,1962, „... рядко липсва титулуване,...”(8, с.225). Тя прави едно много

интересно и значимо за характеристиката на традиционализма признание: „Присъединявам се към мнението, че двойката семантика на ἄρχων се оказва удобно средство да се подчертае второстепенното положение на българските владетели спрямо византийския император, по отношение на когото те са вождове, първенци, но не и равнопоставени, защото в съзвучие с византийската политическа доктрина единствено василевсът е всемирен владетел и божи избраник” (8, с. 219). Изненадам съм обаче, че когато Т. Славова говори за двойка семантика на ἄρχων тя се съобразява с начина му на изписване от гръцките хронисти, а не от българските каменоделци. Очевидно това оправдава второстепенното положение, в което поставя българските владетели от династията на Крум, наречени от нея вождове, първенци и князе, но не и български императори, т.е. цесари.

4.5. Промяната на владетелско достойнство на Петър след договора от 927 г

Независимо от единичните и някак неубедителни податки за титулуването на българския владетел Петър с василевс, не намирам основание да приема това като акт на официалната византийска дипломация. Роман Лакапин не е оставил доказателства да е признавал на Петър титул василевс, но като АРХОН (император) на България последният е бил несъмнено прогласен в гръцки официални документи. Може би именно от василевс Константин VII или от неговите преписвачи е бил изменен правописа и е изписван титула АРХОН като ἄρχων. Въпреки липсата на основания за българския владетел да се титулува василевс, в гръцките хроники са запазените многобройни такива съобщения. Позицията на Константин VII се илюстрира със записаните въпроси на логотета към пратениците на българския владетел: „Как е духовният внук на нашия свят император (поставеният) от Бога ἄρχων на България” (εἰ θεοῦ ἄρχων Βουλγαρίας)? Как е (поставената) от Бога архонтиса (εἰ θεοῦ ἄρχωντισσα)? Как са канартекинът, булиатарканът, синовете на поставения от Бога ἄρχων на България (εἰ θεοῦ ἄρχωντος Βουλγαρίας) и останалите му чеда?” (9, с. 222). Потвърждение на тезата, че АРХОН има стойност на василевс намираме у Продължителя на Теофан, който в своята хронография пише, че младата съпруга на българския владетел Петър „...се свързала с мъж βασιλεῖ и била провъзгласена „деспотиса” на българите” (9, с. 137).

От горните протоколни реплики в „За церемониите” съдим, че десетилетия след признанието на императорското достолепие на Петър той е имал право на титула АРХОН в гръцки текстове. Г. Бакалов пише за постигнатите с дълбокия мир между Византия и България през 927 г договорености: „Империата нарушава своите вековни принципи за *блестяща изолация*, като на чужд владетел е дадена за съпруга византийска принцеса –...” (1, с. 271). Самият този факт е убедително доказателство, че „Империата (Византия – доп. мое-С, Д.) признава българския цар за стоящ най-близо по ранг до „василевса на ромеите”, заемащ по-високо място дори от западния франкски (германски) император” (1, с. 272).

Дотук бяха изложени доказателства за титулуването на българските владетели от Крум до Петър с **ΑΡΧΟΝ**. Безусловно историографията е установила, че Византийската империя е признала на Петър императорски титул. По този начин се изгражда силогизмът, че ако Петър, назоваван в документите на византийците с ἄρχων, вместо с автентичното **ΑΡΧΟΝ** и че ако същият „Петър е признат за *василевс* (=цар, *imperator*),...” (1,с.271), значи **ΑΡΧΟΝ** има значението император и следва да се превежда на български с *цесър*.

4.6. Титлите на Комитопулите

Комитопулите са запазили императорското титулно достояние на Крумовци, но поради липса на писмени паметници на гръцки език титулът **ΑΡΧΟΝ** не е освидетелстван.

4.7. Обобщение на податките

Както се забелязва, в изложението ми дотук не беше направена обобщена обосновка за значението на **ΑΡΧΟΝ**. Тук ще изложа в хронологичен порядък основните доводи да се приравни **ΑΡΧΟΝ** с император.

Появяването на термина **ΑΡΧΟΝ** в гръкоезичните български каменни надписи на Крум след 811 г е очевиден резултат от мирния договор след българската победа на 26 юли. Това присъствие на **ΑΡΧΟΝ** свидетелства за даденото му значение император. Завоювано е от Омуртаг правото да заимства от византийската титулатура добавката „от Бога”, с което българският владетел получава статут на богоизбран и независим от василевса. Така автоматично се определя семантиката на титула **архон** като близка до василевс. Наследниците на Омуртаг записват в своите каменни надписи сакралната формула, което говори за нейното институционализиране в България. Персиан е пренебрегнал формулата от древната българска титулатура **канасюбиги**, с което дава основание да се мисли, че тя се дублира излишно от **ἔχ θεοῦ ΑΡΧΟΝ**. Загубената от Борис добавка в титулатурата му в резултат от злощастната война през 863 г е била възстановена през 870 г от василевса Василий I. С договора от 927 г на новия български владетел Петър бива признат от василевса Роман Лакапин титулът император и с някакви хитрувания дори нещо като василевс, а официалният му титул се запазва с формулата „**ἔχ θεοῦ ΑΡΧΟΝ**”.

Изводът: **Българският гръкообразен титул на Крумовци архон, изписан с гръцки букви ΑΡΧΟΝ има значението цесър или император.**

Поради важността на написаното от големия наш класик В.Бешевлиев по повод българските владетелски титули ще си позволя да го цитирам повторно: „...може да се приеме, че титлата ἄρχων е била официално призната на българските владетели от Византия и че тези последните си служили с нея в гръцки текстове”(2,с.70). От тази фраза може да се подозира неизказаното от автора, че някакъв друг титул се е ползвал както в **българските** текстове на дворцовата канцелария в Плиска и Преслав, така и в писмените произведения на **българската** документалистика и литература. Защо ли не ни е казал, че в българоезичните текстове Крумовци са писали **цесър**, както с

рунни, така и с глаголически букви?

4.9. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложеното става разбираемо, че титулите **цесър** и **АРХОН** със значението **император** са имали едновременно място в българската титулатура от 811 г до края на съпротивата против Василий II през 1018 г. Притежаваното от българските владетели, със санкцията на византийския василевс Ставракий, императорско достойнство, е било указание за международно признат ранг на Българската държава като империя. Г.Бакалов твърди : „Съобразно официално признатия ранг на владетеля се определя и йерархическото място на държавата в международноправните отношения” (10,с.10). Така и титулт **АРХОН** получава значението император, т.е. цесър, след като френската историческа наука определя Българската държава от ранното средновековие като империя.

България фигурира на картата на Европа от 811 до 1396 г, без периода на византийската зависимост между 1018 и 1187 г, като **империя** и тя трябва да се нарича в българските учебници по история така, а не **царство**.

ЦИТИРАНИ АВТОРИ

1. История на българите. Под редакцията на Г. Бакалов.С., 2003.
2. Б е ш е в л и е в, Веселин. Първобългарски надписи. С., 1979.
3. Р а д о с л а в о в, Цветан. Титлите на българските владетели. – ИБАИ, 5, 1929, 159-186.
4. Д и а м а н д и е в, Светослав. Дати на възцаряване на българските канове до Умор. Привързване. на Българския циклов календар към Християнския календар. Ст. Загора, 2006.
5. З л а т а р с к и, Васил. История на българската държава през средните векове. Т. 1. ч.1. С., 2007.
6. Б о ж и л о в, Иван. Византийският свят. С., 2008.
7. ГИБИ, IV. С., 1961.
8. С л а в о в а, Татяна. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. С. ,2010.
9. ГИБИ, V. С., 1964.
10. Б а к а л о в, Георги. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). С., 1995.
11. ЛИБИ, III. С., 1965.
12. И в а н о в а – М и р ч е в а, Д., А. Давидов. Малък речник на старобългарския език. Велико Търново, 2001.
13. Й о р д а н о в, Иван. Корпус на печатите на средновековна България.С., 2001.
14. Д и а м а н д и е в, Светослав. За създателя на Мадарския мемориален комплекс. В: Про и анти, бр.35,13- 19.09.2010.
15. Б а д а қ,А.Н. и др. Всемирная история раннее средновековье, Москва, Минск, 2001 .
16. М у т а ф ч и е в, Петър. История на българския народ. С.1943.
17. Д а с к а л о в а Ангелина, М.Райкова.Грамоти на българските царе.С.2005.

18. История на българската държава и право. Извори 680-1877 г. Съставители П.Петров и Г. Петрова. С., 1996.
19. А н д р о в с к и, Иво. КАНА СЮБИГИ КРУМ.с.2010 .
20. В ъ л ч е в, Йордан. Календар и хронология.Есета. С.1999.
21. Д о б р е в, Петър. Каменната книга на прабългарите. С.,1992.
22. Т о т о м а н о в а, Анна- Мария,Ив.Добрев,Ж.Икономова. Старобългарски език за XII кл. на НГДЕК.С.,1986. стр. 13-19 и стр.123-127
23. Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски.-В: ГИБИ. Т.9, ч.2. С., 1994, 10 - 41.
24. Д и а м а н д и е в, Светослав.Защита на българската писменост от преди 870 г. Ст.Загора, 2013.
25. К у е в,Кую. Черноризец Храбър. С.1967.

П.П. Настоящата статия представлява известно развитие на публикувания доклад в Интернет през 2011 г в обема на докладите от Международната научна конференция на Съюза на учените Стара Загора от юни същата година.